

DOĞUBATI

D Ü Ş Ü N C E D E R G İ S İ

OSMANLILAR
I

51

DOĞUBATI

ÜÇ AYLIK DÜŞÜNCE DERGİSİ

Yerel süreli yayın.
ISSN:1303-7242 Sayı: 51
Doğu Batı Yayınları
adına sahibi

ve
Genel Yayın Yönetmeni: Taşkın Takış
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Erhan Alpsuyu
Halkla İlişkiler: Harun Ak
Dış İlişkiler Sorumlusu: Savaş Köse

Yayın Kurulu
Halil İnalçık, E. Fuat Keyman, Mehmet Ali Kılıçbay,
Etyen Mahçupyan, Şerif Mardin, Süleyman Seyfi Öğün
Doğan Özlem, Ali Yaşar Sarıbay

Danışma Kurulu
Cemal Bâli Akal, Tülin Bumin, Ufuk Coşkun, Nezh Erdoğan,
Cem Deveci, Ahmet İnam, Hasan Bülent Kahraman,
Yusuf Kaplan, Kurtuluş Kayalı, Nuray Mert,
İlber Ortaylı, Ömer Naci Soykan, İlhan Tekeli, Mirze Mehmet Zorbay

Doğu Batı, yılda dört sayı olmak üzere Kasım, Şubat, Mayıs ve Ağustos aylarında yayımlanır.
Doğu Batı ve yazarın ismi kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
Dergiye gönderilen yazıların yayımlanıp yayımlanmaması yayın kurulunun kararına bağlıdır.

Doğu Batı hakemli bir dergidir.

Reklam kabul edilmez.

Doğu Batı Yayınları
Selanik Cad. 23/8 Kızılay/ANKARA
Tel: 425 68 64 / 425 68 65
Faks: 0 (312) 425 68 64
e-mail: dogubati@dogubati.com

www.dogubati.com

Kapak Tasarım Uygulama:
Aziz Tuna

Baskı:
Cantekin Matbaacılık
1. Baskı: 4000 adet
Aralık 2010
Sertifika No: 15036

Ön Kapak Resmi: "Fatih Sultan Mehmet", Anonim, 1470'ler, Minyatür, Topkapı Sarayı Müzesi.
Arka Kapak Resmi: "Fatih Sultan Mehmet'in Belgrad Kalesine Hücumu", *Hünernâme*

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ HALİL İNALCIK Osmanlı Tarihinde Dönemler	9	ŞENER AKTÜRK Osmanlı Toplumunda Dini Çeşitlilik: Farklı Olan Neydi?	1:
TUNCER BAYKARA Osmanlıların Selçuklu ve İlhanlı Kültür Kökenleri Üzerine	30	YAHYA ARAZ XVI. Yüzyılda Osmanlı Toplumunda Kişiler ve Cemaatler Arası İlişkilerin "Dil, Söylem ve Sembol"leri	1:
YÖNTEM METİN KUNT Osmanlı Tarihçiliğinin Çerçevesi: "Türk-İran Modeli"	37	BALKANLAR AYDIN BABUNA Osmanlı Döneminde Bosna ve Boşnaklar	1:
TARTIŞMA NECMETTİN ALKAN Osmanlı Modernleşmesi ve Klasik Yeniçeri İsyanlarının Modern Siyasi Darbelere Dönüşmesi	51	TANZİMAT YONCA KÖKSAL Tanzimat ve Tarih Yazımı	1:
OSMANLI ÜRETİM TARZI SENCER DİVİTÇİOĞLU Asya Üretim Tarzı Merceğinden Osmanlı Üretim Tarzı	71	ASKERİ YENİLİKLER BURAK ÇINAR Osmanlı İmparatorluğu'nda Ateşli Silahların Yükselişi	2:
İDARE HALDUN EROĞLU Osmanlı Şehzadeleri ve Devlet Yönetimi	81	KENZ HÜSEYİN GÜNDOĞDU Kâtip Çelebi'nin Toplum ve Siyaset Düşüncesi	2:
DİN, TOPLUM VE KAMUSAL ALAN SONNUR ÖZCAN Osmanlı Atmeydanı "Kamusal" Bir Meydan mıydı?	105		

“Sultan II. Mahmud”

Wilhelm Reuter, 19. yüzyıl sonları Yağlıboya, 115 x 85 cm. Topkapı Sarayı Müzesi.

TANZİMAT VE TARİH YAZIMI

Yonca Köksal*

Tanzimat dönemi (1839-1878)¹ hakkında yapılan çalışmalar Türkiye tarihçiliğinde önemli bir yer tutmuştur. İmparatorluktan ulus-devlete geçiş aşamasındaki değişimleri, Batılılaşmayı ve modernleşmeyi simgeleyen bu dönem, Cumhuriyet’in ilk yıllarından başlayarak Osmanlı tarihi araştırmalarında önemli bir referans noktası olarak görülmüştür. Tanzimat dönemi üzerine 1940’lardan itibaren süregelen akademik çalışmalar, Osmanlı Devleti’nin bu değişim süreci hakkında detaylı bilgi edinmemizi sağlamakta ve Türkiye tarihçiliğinin devlet ideolojisiyle eleştirilmesini sonuca değışen metodlarını ve teorik yaklaşımlarını görmemize yardımcı olmaktadır. Bu makalede Tanzimat hakkında yapılan tarih çalışmaları eleştirel bir bakışla incelenecek ve Tanzimat’ın 100. yıldönümü sebebiyle 1940 tarihinde basılan ve döneminin önemli tarihçilerinin makalelerini içeren *Tanzimat I, Yüzüncü Yıl Münasebetiyle* başlıklı kitap 1994’de basılan ve yine döneminin önemli tarihçilerinin makalelerini içeren *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* adlı kitap

* Doç. Dr. Yonca Köksal, Koç Üniversitesi, Tarih Bölümü

¹ Tanzimat’ın bitiş tarihine dair farklı yorumlar vardır. Âli Paşa’nın 1871’de ölümü, 1876 Abdülhamid’in tahta çıkması ve I. Meşrutiyet’in ilânı gibi farklı tarihler önerilmiştir. Her Tanzimat’ın Osmanlı devletinin sonuna kadar devam ettiği ileri sürülmüştür. Bu çalışmada Abdülhamid’in Meclis-i Mebusan’ı kapatıp, iktidarı kuvvetlendirdiği 1878 tarihini Tanzimat’ın bitiş tarihi olarak kabul ediyorum.

karşılaştıracam.² Her iki kitap da Tanzimat'ın idari, iktisadi, siyasi ve sosyal yapıda yol açtığı değişimleri ayrıntılarıyla incelemeleri ve farklı bakış açılarından yazılmış çalışmaları biraraya getirmeleri sebebiyle Osmanlı tarihi için önemli bir kaynak teşkil etmektedirler.

Tanzimat'ın 100. ve 150. yılları için hazırlanan derleme kitaplar, tarih yazımındaki devlet-toplum ayrımını vurgulamakta, yazıldıkları devrin görüşlerini yansıtmakta, devlet ve tarih yazımı arasındaki ilişkileri gözönüne sermektedirler. 1940 tarihli Tanzimat kitabı dönemin devlet merkezci, laik ve [iktisadi] korumacı modelinden etkilenmiş ve Tanzimat dönemi reformlarının başarı veya başarısızlığını bu perspektiften açıklamaya çalışmıştır. 1994 tarihli Tanzimat kitabı ise 1980 sonrası gelişen liberal politikalar ve laiklik kavramının tartışmaya açıldığı bir dönemde, Tanzimat dönemine daha farklı bir bakış açısı getirmiştir. 1940'lardan 90'lara kadar tarih ve sosyal bilimler literatüründeki değişimler ve modernleşme teorisinin sorgulanması, 1994 tarihli Tanzimat kitabında görülmektedir. Ayrıca 1940'lı yıllardan günümüze kadar Osmanlı arşivindeki tasnif çalışmalarının ve kullanıma açılan belge sayısının artması da 1994 tarihli Tanzimat kitabında daha çeşitli tarihsel bilgiler sağlanmasını kolaylaştırmıştır. Örneğin 1940 tarihli Tanzimat kitabındaki yazarların çoğu belge eksikliğinden şikâyet edip, sadece kanunlardaki değişimleri inceleyen, 1994 tarihli Tanzimat kitabı idari uygulamaları sorgulayabilmekte, yeni kullanıma açılan arşiv malzemelerini kullanarak vilayet sistemindeki değişimleri ve Tanzimat'ın yerel uygulamalarını çalışabilmektedir.

Cumhuriyet dönemi boyunca Tanzimat üzerine yapılan çalışmalar farklı yorumlar içermekle birlikte, reformların toplumla bütünleşememesi ve sivil insiyatifin yokluğu gibi Batı modelinden sapmalar üzerinde durmuşlardır. Son dönemlerde sosyal bilimler çalışmaları devlet ve sivil toplum ayrımını sorgulamakta, devlet ve toplum gruplarının karşılıklı ilişkisini ve devletin geliştirdiği farklı sosyal kontrol mekanizmalarını incelemektedirler.³ Ayrıca modernleşme kavramı da sorgulanmış, modernleşmenin Batı modelini takip etme zorunluluğu olmadığı ve Batılı olmayan

² *Tanzimat: Yüzyüncü Yıldönümü Münasebetiyle* (1940) İstanbul: Maarif Matbaası, ve *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu* (1994) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

³ Migdal, J., Kohli, A., Shue, V. (ed.) (1994) *State Power and the Social Forces: Domination and Transformation in the Third World*, Cambridge: Cambridge University Press. Tilly, C. (1999) "Top Down and Bottom Up," *Journal of Political Philosophy*, 7: 330-352, DiMaggio, P., Powell, W. (ed.) (1991) *The New Institutionalization in Organizational Analysis*, Chicago: Chicago University Press, ve Dobbin, F. (1994) "Cultural Models of Organization: the social construction of rational organizing principles," *The Sociology of Culture: Emerging Theoretical Perspectives*, (ed.) D. Crane, Basil Blackwell Ltd., s. 117-143.

ülkelerdeki modernleşme ve iktidarın merkezileştirilmesi çabalarının her ülkenin farklı şartlarına bağlı olarak farklı sonuçlar vereceği vurgulanmıştır. Karşılaştırmalı sosyal bilimler araştırmalarının Osmanlı devletine uyarlanması Tanzimat dönemiyle ilgili tarih yazımını da farklı boyuta taşıyacaktı.⁴ Aşağıdaki bölümde Tanzimat'ın Türkiye tarihçiliğinde nasıl ele alındığını literatür taramasıyla kısaca gözden geçirecek, yeni yaklaşımlardan bahsedecek ve sonra da her iki Tanzimat kitabındaki benzerlikler ve farklılıklar üzerinde duracağım.

TANZİMAT: YETERSİZ MODERNLEŞME, GÜÇSÜZ DEVLET YA DA TEPEDEN İNMECİ İDARE

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılda önemli bir yeniden yapılanma hareketine girişti. Savaşlar, düşen vergi gelirleri, Avrupa'nın idari reform konusundaki baskıları ve merkezî otoritenin giderek yerel güçlere dağılması sonucunda, Osmanlı devleti merkezi idareyi eyaletlerde güçlendirecek, vergi yoluyla devlet gelirlerini arttıracak, orduyu yenileyecek ve bütün tebayı kapsayan bir Osmanlı vatandaşlığı kavramını yerleştirecek olan Tanzimat düzenlemelerini uygulamaya başladı. 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu vatandaşların mal, can ve namus güvenliğini garantiliyor, Müslüman ve gayri Müslimler arasındaki vergi ve askerlik konusundaki eşitsizlikleri kaldırıyor ve padişahı da bu teminatları gözetmeye ikna ederek olası bir meşrutî idarenin ilk temellerini atıyordu. Tanzimat dönemi boyunca devlet idaresinde önemli değişiklikler yapıldı. Yeni bir idari teşkilat hem merkezde hem de eyaletlerde kurulmaya başlandı. Meclis-i Vâlâ ve Şuray-ı Devlet gibi meclisler ileri gelen devlet adamlarını biraraya getirdi ve onlara devlet yönetiminde ve yasaların hazırlanmasında önemli yetkiler tanıyarak padişahın gücünü kısıtladı.

Eyaletlerde ise 1864 yılında vilayet sistemine geçilerek, merkezden atanan memurların çalıştığı, görev ve yetkilerin ayrıştığı, emir-komuta zincirine tâbi bir bürokrasi kuruldu. Devletin vergi gelirleri Tanzimat dönemi boyunca devamlı yükseliş gösterdi. Eski iltizam usulu ilk yıllarda

⁴ Karşılaştırmalı tartışmalarda kullanılabilir örnekler için Mamdani, M. (1996) *Citizen and Subject: Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism*, Princeton: Princeton University Press. Wong, R.B. (1997) *China Transformed: Historical Change and Limits of European Experience*, Ithaca: Cornell University Press, Barkey, K. ve Von Hagen, M. (1997) *After Empire: Multiethnic Societies And Nation-building: The Soviet Union And The Russian, Ottoman, And Habsburg Empires*, Boulder: Westview Press, Ikegami, E. (1995) *The Taming of Samurai: Honorific Individualism and the Making of Modern Japan*, Cambridge: Harvard University Press. Silberman, E.S. (1993) *Cages of Reason: The Rise of the National State in France, Japan, The United States, and Great Britain*, The University of Chicago Press, ve Sullivan J. (1992) *Local Government and Community in Java: An Urban Case-study*, New York: Oxford University Press bakınız.

kaldırılmaya çalışıldıysa da, merkezden atanan muhassıllar vergi toplama konusunda çok başarılı olamadılar ve muhassıllık usulu kısa sürede ilga edilerek, eski iltizam usulüne döndü. Ancak aşarın 1/10'da sabitlenmesi ve karmaşık vergilerin tek bir başlık altında toplanması sonucu 1839-71 yılları arasında vergi gelirleri iki katına çıktı.⁵ Tanzimat etkisini aynı zamanda vilayetlerdeki kalkınma planlarıyla da gösterdi. Osmanlı devleti demiryolu ve telgrafla bu dönemde tanıştı. Ayrıca yeni yollar yapıldı, camiler, köprüler, okullar tamir edildi. Eğitim alanında da Tanzimat Batılı anlamda eğitim veren kurumların açılmasıyla kendini gösterdi. Anadolu ve Arap vilâyetlerinde çeşitli aşiretler iskân edilerek, merkezî idarenin kontrolü artırıldı. Bu dönemdeki yeni kanuni düzenlemeler 1876'de yapılan ilk Osmanlı anayasası (Kanun-u Esasi) için önemli bir temel oluşturdu. Vilayetlerde kurulan yerel meclisler, yerel yönetimlerin ayrılmaz bir parçası haline geldiler. İmar ve vergi işlerinde halkı örgütleme ve para toplama konusunda başarılıydılar. Yine bu meclislerdeki ahali temsilcileri 1877'de toplanan Meclis-i Mebusan'da yer aldılar.

Bütün bu değişimlere bakıldığında Tanzimat'ın merkezîleşme ve idareyi yenileme konusunda önemli aşamalar kaydettiği söylenebilir. Ancak bu dönemde merkezîleşme açısından yapılamayan pek çok şey de vardı. Vergiler arttığı halde iltizam usulünün kaldırılamaması, güçlü mültezimlerin ve eski âyânın yerel idarelerde etkilerini sürdürmesine katkıda bulundu. Bu âyân ve mültezimler hem yeni kurulan bürokratik kadrolarda hem de yerel meclislerde yer edinerek, idare üzerindeki etkilerini sürdürmeye devam ettiler. Merkezden atanan memurlar çoğunlukla bu yerel güçlerle işbirliği içinde olmaya zorlanıyordu. Yolsuzluk ve kötü idareyle ilgili şikâyetler gün geçtikçe arttı. Müslüman ve gayrimüslimler arasındaki vergi farklarının kaldırılması da hiç kimseyi memnun etmedi. Vergilerin azalacağı umut edilmişken, devlet gelirlerini arttırmayı amaçlayan politikalar sebebiyle ahali daha fazla vergi ödemek zorunda bırakıldı. Bu da çeşitli isyan ve karışıklıklara neden oldu. Kanunlaştırma hareketleri de sultanın otoritesini tam anlamıyla kısıtlayıp, yerine çoğulcu bir idareyi yerleştirecek düzeye ulaşmadı. Her ne kadar kimi vilayetlerde, özellikle Balkanların bazı bölgelerinde önemli oranda ekonomik kalkınma gerçekleşiyse de, tarımda ve toprak rejimindeki reform çabaları, kaynak yetersizliği ve hatalı planlamalar nedeniyle yarım kaldı. Öte yandan dış ticaret açığı ve borçlanma, malî kaynak eksikliği gibi sebeplerle iktisadi zorluklar devam etti. Eski toprak rejiminin egemen olduğu, mültezim-sarraf-vali

⁵ Şener, A. (1990) *Tanzimat Dönemi Vergi Sistemi*, İstanbul: İşaret.

üçlüsünün elindeki bir tarım ekonomisi aslında imparatorluktaki güç den gelerini fazla değiştirmemişti.

Bir yanda merkezileşen ve 'modernleşen' bir idari yapı, artan vergi gelirleri ve kalkınma hareketleri diğer yanda ise hâlâ varlığını sürdürüyor yerel nüfuz sahipleri, rüşvet ve kişisel ayrıcalıklara dayalı patronaj ilişkileri ve de zayıflayan malî yapı, tarih çalışmalarında bir ikilem olarak algılanmış ve Tanzimat'ın başarı mı başarısızlık mı olduğunun sorgulanmasına yol açmıştır. Bu soruya verilen cevaplar ise Cumhuriyet'in ilk yıllarından bu yana devlet politikalarıyla olan etkileşime ve farklı bakış açılarına göre değişiklikler göstermiştir. İlginç olan bu ikilemin Osmanlı devletine özel olmamasıdır. Farklı ülkelerde de siyasî rejim değişimi dönemlerinde –özellikle imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinde– eski ve yeni uygulamalar birlikte varolmaya devam eder. Malî, sosyal ve idarî yapıdaki değişimler yeni problemleri beraberinde getirir. Merkezileşen ve modernleşen bir siyasî yapı eski yönetim gelenekleri ve yerel güçlerle birarada varolabilir. Bu sadece Osmanlı'nın bir problemi değil, aynı zamanda değişim sürecine giren diğer devletlerin de sorunudur. Yerel güçlerin yok edildiği, merkezî devletin tam anlamıyla topluma egemen olduğu bir yönetim biçimi değişim dönemlerinde pek de gerçekçi bir ideal değildir.⁶ Örneğin, Türk tarih yazımında devletin farklı dinî ve etnik grupları bir vatandaşlık kimliğinde erittiği, homojen bir toplum yaratmayı başardığı örnek modernleşme olarak gösterilen Fransız ihtilali ve sonrasındaki Fransız yönetim geleneği dahi, yerel güçlerle anlaşma ve uzlaşma yoluna gitmiştir. Napoleon döneminde yerel nüfuz sahipleri yeni kurulan bürokratik kadrolara atanmış, devlet kontrolünü bu nüfuz sahiplerini sisteme dâhil ederek ve onlara yerel yönetimde söz vererek arttırmıştır.⁷ Osmanlı tarihi yazımında sıklıkla rastlanan devletin yerel güçlerle karşı karşıya geldiği, onlarla uzlaştığı ya da onları yokettiği, ama kesin bir devlet ve toplum ayrımı modeline dayanan yönetim biçimleri aslında birer ideal tip olmaktan öteye gitmezler. Özellikle devletin merkezî kontrolünü artırma çabaları her durumda devlet ve sosyal gruplar arasındaki sınırları

⁶ Joel Migdal bu değişim dönemlerinde özellikle devlet, yerel nüfuz sahibi araçlar ve yerel memurlar arasındaki ilişkilere bağlı olarak yerel idarede farklılıklar görüldüğünü ve bu üçlünün özellikle geçiş dönemlerinde birlikte var olduklarını belirtir. Bkz. Migdal, J. (1988) *Strong States and Weak Societies: State Society Relations and State Capabilities in the Third World*, Princeton: Princeton University Press.

⁷ Lucas, C. (1973) *The Structure of the Terror: The Example of Javoquest and the Loire*, Oxford: Oxford University Press, Margadant, T. (1992) *Urban Rivalries in the French Revolution*, Princeton: Princeton University Press, Tilly, C. (1976) *The Vendee*, Boston: Harvard University Press ve Woloch, I. (1994) *The New Regime: Transformation of the French Civic Order 1789-1820s*, New York: WW Norton Company.

problematize eder.⁸ Değişim dönemlerinde devlet ve yerel güçlerin birbirine belli oranda otonomi vermesi ve yanyana bulunmaya devam etmesi yaygındır ve bu devletin güçsüz olduğu anlamına gelmeyebilir.

Ancak Tanzimat dönemi üzerine olan literatüre baktığımızda kimi istisnalar haricinde karşılaştırmalı çalışmalardan ve devlet- toplum ayrımının sosyal bilimler ve siyaset bilimindeki sorunsallaştırılmasından çok uzakta bir yaklaşım görmekteyiz. Tanzimat ister başarı isterse başarısızlık olarak görülün, Tanzimat dönemi üzerine yazılan eserlerin çoğunda yerel ve merkezî güçlerin birlikte varolması, modernleşmenin patronaj ilişkileriyle ve gelir artışının malî zayıflıkla birarada gitmesi önemli bir ikilem olarak görülmüştür. Bu ikilem algısı Türkiye tarihçileri arasında on yirmi yıl öncesine kadar Tanzimat yönetiminin başarısızlık olarak görülmesine yol açmıştır. Tanzimat başarısızlık ya da “yetersiz modernleşme” olarak ilân edilmiş, bu dönemde olan değişimleri anlamak yerine başarısızlığın nedenleri açıklanmaya çalışılmış, yapılan önemli değişimler ve bunların Cumhuriyet dönemi üzerindeki etkileri ihmal edilmiştir. Tanzimat dönemi reformları devletin tepeden indirdiği, toplumun şartlarını gözönüne almayan, tamamen Batı taklidi olan yaptırımlar olarak kurgulanmış ve reformlar toplum tarafından kabul görmediği için gerekli dönüşümlerin sağlamadığı iddia edilmiştir. Bu bakış açısına göre reformlar yerel düzeye inememiş, toplumdaki kopuk, merkezden gönderilen bir takım uygulanamayan düzenlemelerden ibaret kalmıştır.⁹ Görüldüğü üzere, esas zorluk devlet ve toplum arasındaki kayıp bağlantıyı bulamamaktan kaynaklanmaktadır. Tanzimat reformlarının Batı’dan esinlendiği, Fransa, İngiltere ve Avusturya’daki değişimleri örnek aldığı doğrudur, ancak bu değişimler sadece taklitten ibaret görülemez.

Tanzimat dönemi üzerine yapılan çalışmaları¹⁰ devlet (top-down) ve toplum (bottom-up) odaklı olmak üzere iki grupta incelemek mümkündür. Tanzimat üzerine yapılan çalışmaların çoğu devlet odaklı bir perspektif yansıtmaktadırlar: Bakış açıları ya merkezdeki kanunlaştırma hareketleriyle ve hükümetteki iç çekişmelerle sınırlıdır, ya da reformların toplumdaki uygulanmaları üzerinde durduklarında genelde merkezin açısın-

⁸ Migdal, J. (1994) “Introduction: Developing a state in society perspective,” (ed.) Migdal, J. Kohli, A. ve Shue, V., *State Power and Social Forces: Domination and Transformation*, New York: Cambridge University Press, s. 1-7.

⁹ Devletin toplumdan kesin bir çizgiyle ayrıldığı bu bakış açısı için, bkz. Mardin, Ş. (1973) “Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics,” *Dedalus*, 102 (1): 169-191.

¹⁰ Tanzimat üzerine yapılan çalışmaların dökümü için Çakır, Ç. (2004) “Türk Aydınının Tanzimat’la İmtihanı: Tanzimat ve Tanzimat Dönemi Siyasî Tarihi Üzerine Yapılan Çalışmalar,” *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1): 9-69.

dan bakarlar.¹¹ Reformlar İstanbul’da planlanmış, vilayetlerde uygulanmaya zorlanmış, ama yerel şartlara uygun olmadıkları ve toplumla bütünleşemedikleri için başarılı olamamışlardır. Yine bu bakış açısının içinde Tanzimat reformlarını göreceli de olsa başarılı bulan bir yaklaşım vardır. Reformlar tam anlamıyla olmasa bile merkezî idarenin kontrolünü arttırmıştır. Ayrıca eğitim ve yerel idare pratiğine yapılan katkılardan bahsedilmiştir. Başarılı ya da başarısız, bu tepeden inmeci bakışı benimseyen yazarlar, yerel idarede nüfuz sahiplerinin yok edilememesini ve patronaj ilişkilerinin varlığını bir problem olarak görürler. Tercihleri ya bu probleme hiç değinmemek, ya da konu geldiğinde bu yerel nüfuz sahiplerinin varlığını korumasını bir başarısızlık olarak görmek yönündedir.

Yakın zamana kadar arşiv malzemesine kolay ulaşamama bu devlet merkezli çalışmaların bir sebebi olduğu gibi, devlet odaklı çalışmaların çokluğu teorik bir yaklaşımı da gözönüne sermektedir: Tanzimat merkezde planlanmış ve geniş halk kitlelerinden kopuk bir olgu olarak kurgulanmaktadır. Ayrıca reformların yerel idarede ve toplumsal dinamiklerde yapacağı değişiklikler tanımı itibarıyla kısıtlıdır. Osmanlı devletinin halk kitlelerinden kopukluğu vurgusu aslında imparatorluk rejimlerine ve özellikle patrimonyal sisteme yapılan vurgudur. Kökeni Max Weber’in kuramına dayanan patrimonyal sistemlere sıkı bir merkezîyetçilik atfedilmiştir. Güçlü bir sultan ve sultana tâbi bürokrasinin kontrolündeki devlette, toplumla ilişkiler güç kullanımını ve asgari meşruiyetin sağlanmasıyla yürütülmektedir. Burada amaç geliri vergi yoluyla sağlamak ve toplum gruplarıyla ilişkiye mümkün olduğunca az girerek, yerel dinamiklere müdahale etmemektir. Dinî semboller, kul sistemi, güç kullanımını ve gerektiğinde yerel otonomi verilmesi gibi faktörler bu meşruiyeti sağlamakta kullanılmaktadır.¹² Yine aynı şekilde imparatorluklar üzerine olan çalışmalar yöneten ve yönetilen ilişkisinin birey ve devlet arasında birebir

¹¹ Devlet odaklı çalışmaların önemli örnekleri arasında Davison, R. (1963) *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton: Princeton University Press, Heper, Metin (1976) “Political Modernization as Reflected in Bureaucratic Change: The Turkish Bureaucracy and a “Historical Bureaucratic Empire” Tradition,” *International Journal of Middle Eastern Studies*, 7: 507-521. Keyder, Ç. (1987) *State and Class in Turkey*, NY: Verso. Mardin, Ş. (1989) “Religion, Ideology and Consciousness in the Ottoman Empire at the end of the 19th Century,” *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediuzzaman Said-i Nursi*, Binghamton: SUNY Press, s. 103-146, ve Trimberger, E.R. (1978) *Revolution from above: Military Bureaucrats and Development in Japan, Turkey, Egypt, and Peru*, New Brunswick, N.J. : Transaction Books eserlerini sayabiliriz. Osmanlı devletinde yaşayan Avrupalıların Tanzimat’la ilgili değerlendirmeleri de bu kategoriye girer. Örnek olarak, Engelhardt (1999) *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, İstanbul: Kaknüs Yayınları.

¹² Weber, M. (1978) *Economy and Society*, (ed.) G. Roth & C. Wittich, Berkeley: University of California Press.

bağlantıyla değil, birbirinden ayırık toplum grupları ve devlet arasında, yerel nüfuz sahibi araçlarla yürütüldüğünü tanımlamıştır.¹³ Osmanlı millet sistemi de farklı cemaatlerin arasındaki ilişkilerin çok az olduğu ve gerektiğinde devletin cemaat liderleri vasıtasıyla gücünü sağladığı bir örnek olarak verilmiştir. Weberyen kuramların Tanzimat dönemine uygulanması merkezde bürokrasinin sultanın gücünü kırma çabası, eyaletlerde ise güçlü merkezin reformları topluma dikta ettirmesi şeklinde kurgulanmıştır.

Bu tepeden inme bakış açısının tersine, Tanzimat öncesindeki dönemlerde dahi Osmanlı'nın yerel gruplarla etkileşime girdiğini görmekteyiz. Bu ilişkiler sadece güç kullanımıyla sınırlı kalmamış, yerel araçlar kullanılarak toplumsal ilişkileri düzenleme ve devletin meşruiyetini artırma yoluna gidilmiştir.¹⁴ Buna rağmen Tanzimat üzerine yapılan çalışmalar patrimonyal ve imparatorluk sistemleri teorilerinden yola çıkarak devletin halktan kopukluğunu vurgulamış, devlet ve toplum grupları arasında dikey bir güç ilişkisi tanımlamışlardır. Merkez ve taşra arasında önerilen bu çekişme hipotezinin aksine, her ne kadar yerel araçlar, âyân ve nüfuzlu ailelerin belli ölçüde otonomisi olsa da, bu gruplar iltizam ve benzeri yollarla yerel idareyle bütünleşmiş ve Tanzimat öncesinde ve sonrasında yerel idareye dâhil olmuşlardır.

Toplum odaklı çalışmalar Osmanlı tarihçiliğinin son on, yirmi yılında çok önemli yer tutmaktadır. Özellikle şer'iye sicillerinin geniş oranda kullanımına açılması vilayetlerle ilgili çok detaylı çalışmaların yapılmasına olanak sağlamış ve devlet ve toplum ilişkilerini anlama konusunda yenilikler getirmiştir. Ancak şer'iyye sicillerini kullanarak yapılan çalışmalar 19. yüzyılın ilk yarısından öteye geçememektedir, çünkü şer'i mahkemelerin yargı alanı Tanzimat'la birlikte şer'i hükümler ve ceza hukukuyla sınırlanmıştır. Kadıların yönetici görevlerinin azalması, Tanzimat döneminde yerel idarelerin şer'iyye sicillerinden takibini güçleştirmektedir. Ancak Osmanlı arşivleri şer'iyye sicillerinin yanı sıra yerel idarelerle ilgili çok sayıda belgeyle doludur ve araştırmacıların yararlanabileceği Ayniyat Defterleri, İradeler ve Amedi Mektubi-i Umumi gibi çeşitli kataloglar bulunmaktadır. Daha 1942'de tamamladığı doktora tezinde Halil İnalçık, Tanzimat düzenlemelerinin, özellikle vergi sistemindeki değişikliklerin

Bulgaristan'daki etkilerini çalışmış ve arşiv belgelerinin detaylı analizini yaparak toplumsal değişimleri, Niş ve Vidin'de çıkan ayaklanmaların nedenlerini açıklamıştır.¹⁵ Son yıllarda Osmanlı arşivindeki tasnifleme işleminin ilerlemesi sayesinde vilayetlerle olan yazışmaların çokluğu Osmanlı tarihçilerine yeni araştırma olanakları sunmuş ve yerel düzeyde Tanzimat uygulamalarının çalışılması, devlet ve toplum arasındaki ilişkilerin daha iyi anlaşılması olanağı sağlamıştır.¹⁶ Ancak mikro düzeydeki bu çalışmaların da başarısızlık paranoyasından tam anlamıyla kurtulduğu söylenemez. Örneğin, Tanzimat üzerine en geniş çalışmalardan birini yapan İlber Ortaylı bile yerel meclislerin yönetimde sözlerinin bulunmadığını, vali tarafından kontrol edilen işlevsiz mekanizmalar olduğunu iddia etmektedir.¹⁷ Oysa ki son dönemdeki çalışmalar yerel meclislerin yerel yönetimde söz hakkına sahip olduklarını, imar ve ıslah işlerine katkıda bulduklarını ve devlet toplum ilişkilerini düzenleyen mekanizmalar olduklarını göstermektedir.¹⁸

Devlet ve sosyal grupların ayırımını vurgulayan bakış açısının etkisinde yapılan Tanzimat dönemiyle ilgili toplum odaklı çalışmalarda şu ana tema ortaya çıkmıştır: Zayıf devlet (hem dış baskılar hem de kaynak yetersizliğinden ötürü) düzenli reform politikaları yapmaktan uzak kalmış ve yapılan projeleri de uygulama gücü bulamamıştır. Devletin iyi niyetli politikaları bile yerel nüfuz sahiplerinin kendi çıkarlarını artırma çabaları ve patronaj ilişkilerinin bir türlü modern bürokrasiyle yer değiştirememesinden dolayı ortaya çıkan kötü idare nedeniyle başarılı olamamıştır. Ayrıca gayrimüslim cemaatlerin, tanınan yeni haklar ve Avrupa devletleriyle gelişen ticari ilişkiler sonucu güçlenmeleri de bu cemaatlerin kendi içlerinde daha iyi örgütlenmelerine, uzun vadede milliyetçilik akımlarından etkilenmelerine ve merkezî devletin çözülmesine yol açmıştır.¹⁹ Tanzi-

¹⁵ İnalçık, H. (1992) *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul: Eren Yayınları.

¹⁶ Sahara, T. (1998) "Significance and Peculiarity of the Municipal Reform of the Tanzimat Era in Comparison with Meiji Japan," Boğaziçi Üniversitesi'nde sunulan tebliğ, İstanbul, Çadırıcı, M. (1991) *Tanzimat döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi ve Ortaylı, İ. (1984) *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Hil Yayınları.

¹⁷ Ortaylı, İ. (2000) *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri, 1840-1880*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

¹⁸ Sahara, T. (1998) ve Petrov, M. V. (2005) "Everyday Forms of Compliance: Subaltern Commentaries on Ottoman reform, 1864-1868," *Comparative Studies in Society and History*, 46(4): 730-759.

¹⁹ 11 nolu dipnotta belirtilen çalışmalara ek olarak Hourani, A. (1986) *Political Society in Lebanon: A Historical Introduction*, London: Centre for Lebanese Studies, ve Baer, G. (1968) "Urbanization in Egypt, 1820-1907," *Beginnings of Modernization in the Middle East 19th Century*, (Ed). W.R. Polk & R.L. Chambers, The University of Chicago Press, s. 155-169 örnek verilebilir.

¹³ Doyle, M.W. (1986) *Empires*, Ithaca: Cornell University Press, ve Eisenstadt, S.N. (1969) *The Political Systems of Empires*, New York: Free Press.

¹⁴ Klasik dönemle ilgili bu alternatif yaklaşımlar için Barkey, K. (1994) *Bandits and Bureaucrats: the Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca: Cornell University Press, ve Salzman, A. (1993) "An Ancien Regime Revisited," *Politics and Society*, 21(4): 52-80 bakınız.

mat'ın bu yorumunda, yerel aktörler kendi çıkarları için çalışan ve bu çıkarları daima devletle çelişen rasyonel aktörlerden başka birşey değildir. Zayıf merkezi devlet ve kendi çıkarını devlet çıkarının zararına arttıran sosyal grupların Tanzimat'ın uzun vadede başarısızlığına yol açtığı kabul edilmiştir.

Ne yazık ki devlet ve toplum odaklı perspektifler başarı ve başarısızlığı ölçmekle meşgul olduklarından Tanzimat'ın idarede getirdiği değişimleri tam anlamıyla açıklayamamışlardır. Devlet odaklı yaklaşım dikkatimizi kanunlaştırma hareketlerine çeker. Toplum odaklı çalışmalar ise bu kanunlaştırmanın uygulamadaki etkilerine bakmaktadır. Ancak devlet ve toplum birbirinden kopuk ve zıt düşünüldüğü için Tanzimat projesinin devlet ve toplum ilişkisindeki dönüştürücü etkileri ihmal edilmiştir. Son dönemde yapılan çalışmalar bu dönüştürücü etkiler üzerinde durmaya çalışmışlardır. Ortaylı ve Çadircı'nın çalışmaları Tanzimat döneminde yapılan kanunlaştırma çabalarının uygulama düzeyindeki sonuçlarını da çalışmakta ve yerel idarelerde yapılan değişimlerin daha sonraki dönemler üzerindeki etkilerini de sorgulamaktadır. Ancak bu çalışmalarda da vurgu devletin toplumdan kopukluğunda kalmakta ve reform çabalarının başarısızlığı yerel insiyatifinin yeterince gelişmemesiyle açıklanmaktadır. Neden sivil insiyatifin gelişemediği sorusunun cevabıysa zayıf devlet politikaları ve yetersiz kaynaklardan öteye gitmemektedir.

1990'larda yapılan çalışmalar merkeze yakın olan Anadolu ve kimi Balkan vilayetlerini toplum odaklı perspektiften çalışmış, 2000'lerde ise toplum odaklı çalışmalar merkez-çevre ilişkisinin farklı boyutlarını Arap vilayetleri, Arnavutluk gibi merkezden uzak bölgelere taşımışlardır.²⁰ Merkeze çevreden bakmayı amaçlayan bu bakış açısıyla son yıllarda post kolonyal ve post modern yaklaşımları Osmanlı'ya uygulama çabaları ön plana çıkmıştır. Sömürgeciliğin Hindistan ve Afrika'daki etkilerinden yola çıkarak Batı'nın ve modernitenin sorgulandığı bu bakış açısı özellikle gelişmekte olan ülkeler tarihçiliğinde önemli bir rol oynamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu Batı'nın doğrudan sömürgesi olmadığı halde emperyal merkez ve onun sömürdüğü taşra arasındaki güç ilişkilerinin çalışılması Osmanlı'nın eyaletlerde adeta sömürgeci bir idareye sahip olduğu iddia edilmektedir. Bunun temeli olarak da 19. yüzyılda modernleşen Osmanlı'nın Batı tipi yönetim tarzlarını ve düşünce sistemlerini

²⁰ Bu yeni çalışmalar için bkz. Blumi, I. (2003) "Beyond the Margins of the Empire: Searching the Limitations of Ottoman Rule in Yemen and Albania." *MIT-Electronic Journal of Middle Eastern Studies* Vol. 3: 10-18 ve Hanssen, J., Philipp, T. ve Weber, S. (ed.) (2002) *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*, Würzburg: Ergon in Kommission.

kendi topraklarında uygulama çabası görülmektedir. Nasıl Batı, Doğu medeniyetlerini "öteki" olarak kurguluyor ve kendinde olmayan negatif özellikleri Doğu'ya yüklediği bu kurgusu Doğu ile kurduğu ilişkileri tanımlıyorsa, post-kolonyal bakış açısından Osmanlı'ya yaklaşan araştırmacılar da Osmanlı'nın kendi "Doğu"sunu Arap vilayetlerinde yarattığını iddia etmişlerdir. Buna göre, 19. yüzyıl reformları Arap vilayetlerini merkeze yakınlaştırmakla kalmamış, ayrıca Osmanlı yönetici elitinin göçebe ve şehirli kültürünü almamış topraklara medeniyet getirme projesi olarak da görülmüştür. Ussama Makdisi ve Selim Deringil'in yazıları Oryantalist yaklaşımların eleştirilerini ve post-kolonyal çalışmaları Osmanlı Devleti'ne uygulama çabasını başlatmıştır.²¹

Post kolonyal çalışmalarda Tanzimat dönemi Osmanlı Devleti'nde bir kırılma noktası olarak görülmektedir. Her ne kadar Makdisi Osmanlı'nın son birkaç on yılında sömürgeci fikirlerin yaygın olduğunu söylese de, Tanzimat'ı bir kırılma noktası olarak tanımlar. Tanzimat, eski idarî geleneklerin terki ve aynı zamanda Batılılaşmanın ve merkezin Arap vilayetlerinde ötekini yaratma çabasının başlangıcıdır.²² Bu dönemin Osmanlı aydını da Deringil'in Osman Nuri Paşa, Osman Hamdi Bey ve Ahmed Cevdet Paşa örneklerinde gösterdiği gibi her ne kadar dinî kimliğiyle Avrupa'dan ayrılssa da yüzünü Avrupa'ya dönmüş, ilkel toplumlara medeniyet getirme projesine ayak uydurmuştur.²³

Post kolonyal çalışmalar merkez ve taşra arasındaki ilişkileri öne çıkarmışlar, İstanbul'daki yönetici sınıfla taşra arasındaki hiyerarşiye ve güç ilişkilerine dikkat çekerek dönemin yeni bir okumasını yapmışlardır. Bu önemli çabaya rağmen post kolonyal çalışmaların sömürgecilik geleceği olmayan ülkelere uyarlanmasında kimi sorunlar vardır. Öncelikle, bu çalışmalar vilayetleri çalışmayı ve buralardaki güç ilişkilerini göstererek etkisizleştirilmiş ve yok sayılmış madunlara görünürlük kazandırmayı amaçlasa da devlet odaklı bir bakış açısından kendilerini kurtaramamışlardır. İstanbul'daki yöneticilerin Arap vilayetlerine dair planları ve onların öteki olarak kurguladıkları grupları nasıl algıladıkları çalışılmıştır. Vilayetlerdeki reformlarla ilgili nizamnameler ve İstanbul'daki idari planlamalar ön plana çıkarılmıştır. Merkezde yapılan planların vilayetlerde nasıl uygulandığına ve bu uygulamalardaki Oryantalist yansımalarına dair

²¹ Makdisi, U. (2002) "Ottoman Orientalism," *The American Historical Review*, 107:768-796 ve Deringil, S. (2003) "'They Live in a State of Nomadism and Savagery': The Late Ottoman Empire and the Post-Colonial Debate." *Comparative Studies in Society and History*, 45, no. 2: 311-42.

²² Makdisi, *Ottoman Orientalism*, s. 770.

²³ Deringil, *They Live in a State of Nomadism*, s. 329-335.

bir çalışma yoktur. Örneğin, Deringil Libya ile ilgili vilayet nizamnamesinde medenileştirme ve ötekileştirme kavramlarının nasıl ifade edildiğini gösterir.²⁴ Ancak bu düzenlemelerin uygulanıp uygulanmadığı ve uygulamada ne gibi tepkilerle karşılandığının araştırılması yerel grup ve aktörlere görünürlük kazandırmanın en önemli yoludur. Ne yazık ki bu bakış açısı ötekinin güç odakları tarafından nasıl kurgulandığına yoğunlaştığı için öteki haline gelen grupların aktivitelerini ve etkinliğini tanıyamamaktadır.

Bu yaklaşımdaki diğer bir sorun da önerilen tezleri desteklemek için kullanılan tarihsel kaynaklarla ilgilidir. Osmanlı Devleti'nin sömürgeci bir bakış açısına sahip olduğunu gösterebilmek için, uygulamaları hakkında bilgi edinilemeyen birkaç nizamnameye ve devlet adamlarının hatıratlarına bakmak yeterli olmayacaktır. Kimi devlet adamlarının Arapları medenileştirilecek ilkel kabileler şeklinde ve kendilerini Batı medeniyetinin temsilcileri olarak algıladıklarını hatıratlarında belirtmeleri bunun bir devlet politikası olduğunu kanıtlamaya yetmez. Ötekileştirmenin ve Oryantalist bir politikanın olduğunu anlamak için o bölgelerdeki devlet politikalarına ve bunların uygulanmasına bakmak gerekir ki bu da merkez ve vilayetler arasındaki yazışmaların ve ötekileştirilenlerin geride bıraktıkları mektup, hatırat, vb. eserlerin detaylı incelenmesini gerektirmektedir. Bürokratlar ne kadar üst rütbeli olurlarsa olsunlar kafalarındaki planları devlete empoze etmek konusunda zorlukla karşılaşır. Devlet içerisinde birbirinden çok farklı ve çelişen gruplar, klikler olabilir. Bunlar arasındaki pazarlıklar, çekişmeler ve anlaşmalar devlet politikalarını belirler. Osmanlı devletinin son döneminde itihad-ı anâsır, itihad-ı İslâm ve Türk milliyetçiliği gibi çok farklı fikirler ortaya çıkmış ve siyaseti etkilemiştir. Bu fikirlerin bir kısmı Avrupa'dan alınan modernleşmeye eleştirel yaklaşmış, bir kısmı da İslâmi fikirler ekseninde Arap dünyasıyla yakınlaşmayı ve o coğrafyayı öğrenmeyi savunmuştur. Post kolonyal bakış açısının iddia ettiği gibi bu eğilimleri yok saymak ya da bu eğilimlerin hepsinde ortak bir ötekileştirme ve sömürgecilik gayesi görmek devletin içindeki farklılıkları ve karmaşık ilişkileri basite indirgemektir.

Daha da önemlisi Tanzimat'la birlikte geçmişten keskin bir kopma olarak gören post-kolonyal çalışmalar, Tanzimat reformlarının toplumla etkileşim halinde, deneme ve yanılmalarla öğrenilen, biçimlenen ve değişen bir süreç olduğunu unutmaktadırlar. Makdisi'nin makalesinde Tanzimat, II. Abdülhamid ve Jön Türkler dönemi ötekileştirme ve güç ilişkileri kurma bakımından birbirinin uzantısı olarak kullanılmıştır. Oysa Os-

manlı'nın bu farklı dönemlerde farklı kaygılarla tebasına yaklaştığını ve iddia edilen sömürgeci mantığın benzerinin ancak Makdisi'nin de kabul ettiği gibi Abdülhamid ve özellikle İttihad ve Terakki döneminde ortaya çıktığını görmekteyiz. Tanzimat'la birlikte gelen bu keskin kopuş iddiasının çok iyi kanıtlarla desteklenmeye ihtiyacı vardır. Sömürgeci yaklaşımın uzantısı olarak öngörülen kimi pratiklerin daha önceki dönemlerden farkı nedir? Örneğin göçebe Arap kabilelerine medeniyeti getirme fikri Batı modernleşmesiyle mi yoksa yüzyıllardır Osmanlı yönetici elitlerinde var olan şehir kültürünü göçebe kültürden üstün tutmayla mı ilgilidir?²⁵ Tanzimat'la başlayan modernleşmenin neleri farklılaştırdığını ve bunun bir kopuş mu yoksa yavaş ilerleyen bir dönüşüm mü olduğunu anlayabilmek için, Tanzimat öncesi devlet geleneklerinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Geçmişten kopuş üzerine dayanan varsayımlarla uzun ve karmaşık süreçlerin basite indirgenmesi ve devlet odaklı bakış açısının sürmesi aslında yeni bir yaklaşım sunmamakta, varolanı yeniden üretmektedir.

Yine son dönemde Batı merkezli modernleşme kavramının eleştirisi ve Batı dışındaki toplumlar çalışılırken yeni kavramlar geliştirme ihtiyacı duyulmaktadır. "Çoğul moderniteler" kavramı bu soruna cevap olarak düşünülmüş, Batı haricindeki toplumların da kendi eş zamanlı modernleşmelerini yaratacağı iddia edilmiştir.²⁶ Bu tek yönlü, Batı modeline doğru ilerleyen modernleşme teorisinin bir eleştirisidir. Ancak çoğul moderniteler kavramında da eğer her toplumun kendine has dinamikleriyle modernleşmesi ve farklı sonuçlara varması mümkünse, modern olmayan bir dönüşüm var mıdır sorusu karşımıza çıkmaktadır. Son dönemde ortaya çıkan Batı'nın terminolojisini ve düşünce kategorilerini bırakıp kendinden yeni bir kurgu ile tarihsel terminoloji geliştirme çabaları değerli olduğu halde, daha henüz başlangıç noktasındadır.²⁷ Ayrıca düşünce kategorileri herkes için anlaşılabilir olmalıdır ki, bu bilimsel diyalogu sağlayan ve akademisyenlikle popüler yazımı ayıran ince bir çizgidir. Batı'nın fikirleri ve terminolojisiyle de pekâlâ Batı eleştirisi yapılabildiği gibi Batılı olmayan toplumların eleştirel bakış açısıyla ama bilimin evrenselleşmiş kategorileriyle çalışılması mümkündür.

²⁵ İskân politikaları sadece Arap vilayetlerinde değil, Tanzimat döneminde ve öncesinde Batı ve Orta Anadolu'da da uygulanmıştır. Burada göçebelere medeniyet getirme fikrinden çok, asayiş sağlama, vergi ve asker toplama gibi temel ihtiyaçlar ön plandadır. Bkz. Köksal, Y. (2006) "Coercion and Mediation: Centralization and Sedentarization of Tribes in the Ottoman Empire," *Middle Eastern Studies*, 42(3): 469-491.

²⁶ Eisenstadt, S.N. (2000) "Multiple Modernities," *Daedalus*, 129, 1:1-29.

²⁷ Özbek, N. (2004) "Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2(1): 71-90.

²⁴ Deringil, *They Live in a State of Nomadism*, s. 318-322.

Özetlersek, Tanzimat üzerine tarih yazımı uzun süre dönemin başarı veya başarısızlığı üzerine odaklanmış, devlet ve toplum arasındaki kopukluktan yola çıkmıştır. Bu temanın farklı çeşitleri olmakla beraber genel açıklama devletin toplumla bütünleşememesi, zayıf devlet ve yetersiz modernleşme üzerine kurulmuştur. Yerel idarelerle ilgili arşiv malzemelerinin kullanımının son zamanlarda artması, tarih biliminin karşılaştırmalı bir perspektife açılması, sosyoloji, siyaset bilimi ve antropoloji gibi sosyal bilimlerden yeni teorilerin alınmasıyla Osmanlı çalışmalarında son dönemde artan bir zenginlik oluşmuştur. Tanzimat hakkında 100. ve 150. yıldönümlerinde yazılan iki kitaba baktığımızda da bahsettiğimiz konu ve sorunları görmekteyiz. Arşiv malzemesinin ulaşılabilirliği ve devlet ideolojisi ve tarih tezleri arasında değişen ilişkiler iki kitap arasında oldukça önemli farklar ortaya koymaktadır.

ÜNİTER VE LAİK DEVLETEN BATILILAŞMANIN KRİTİĞİNE

Tanzimat'ın 100. yıldönümü nedeniyle hazırlanan Tanzimat kitabı cumhuriyet rejiminin kendi ideolojisini inşa ettiği bir dönemde basılmıştır. 1923'te kurulan Cumhuriyet 1940'lara gelindiğinde reformların çoğunu tamamlamış, muhalefeti bastırmış ve toplum üzerindeki otoritesini sağlamlaştırmış bir rejim olma yolundaydı. Tek parti rejiminde CHP iktidarı modernleşme, Batılılaşma, laikleşme ve üniter devlet ilkeleriyle devleti yönetmekteydi. Böyle bir ortamda İstanbul Üniversitesi'nde Tanzimat'ın 100. yılı nedeniyle toplanan konferans Türk tarihçiliği ve onun devlet ideolojisiyle etkileşimini göstermesi açısından önemli bir kaynaktır.

1940 tarihli Tanzimat kitabı "Milli Şef ve Reis-i Cumhur İsmet İnönü'ye Tanzimat'ın yüzüncü yıldönümünde Türk ilminin ve maarifinin armağanıdır" ibaresiyle başlar. Kitaptaki çok çeşitli makalelere bakıldığında ortak nokta olarak (bir iki istisna hariç) Osmanlı'nın 17. yüzyıldan itibaren bir gerileme ve çöküş içerisine girdiği ve durumun düzeltilmesi için reform yapılması gerekliliği üzerinde durulur. Bu çöküş senaryosu Mısır ve Mehmed Ali Paşa hadisesi ve de 1838 Balta Limanı Antlaşmasının imzalanmasıyla doruğa ulaşır. Hem içte hem de dışta yaşanan sorunlar ve baskılar Osmanlı devletini reform yapmaya sevk etmiştir. Tanzimat kitabı yazarları reformların yapılması kararını tek başına Avrupa baskısıyla açıklamazlar. Avrupalı devletlerin baskısı özellikle Mısır meselesinden dolayı önemlidir, ancak Osmanlı bürokratları da durumun vaha-

metini görmekte ve ülkeyi düzenleyip eski gücüne kavuşturacak reformları yapmak istemektedirler.²⁸

Tanzimat reformları daha önce III. Selim ve II. Mahmud zamanında yapılan reformlara, Avrupa'dan alınan yenilikleri benimsemeleri açısından benzerlik gösterirler. Ancak bu daha önceki reformlardan çok daha geniş, idarî, malî, askerî alanlara yayılan bir yenileşme hareketidir. Tanzimat reformları iyi niyetle hazırlanmış olmalarına rağmen başarılı olamamışlardır, çünkü Osmanlı devletinde varolan idarî yapıyı tamamen değiştirme amacı gütmemişlerdir. H. Veldet'e göre, Fransa ve diğer Avrupa devletlerinin aksine, Osmanlı'da sultanın mutlak hâkimiyeti vardır, devlet din temeline dayanır ve reformlar halktan değil, devletten gelmiştir. İşte Avrupa ile olan bu temel farklar Tanzimat kitabı yazarlarınınca önemle vurgulanmış ve reformların tabiyeti itibarıyla başarısız ve eksik olacağı söylenmiştir.²⁹

Kitapta reformları hazırlayan ve uygulayan Mustafa Reşid, Âli ve Fuat Paşalar gibi devlet adamları takdirle anılmış, ancak sultanın yine de karar veren son merci olduğu ve bunun da reformların uygulanmasında önemli engeller çıkarttığı iddia edilmiştir. Örneğin, 1838 Baltalimanı Antlaşmasının imzalanmasında Mustafa Reşid Paşa'nın arabulucu olduğu ve Mısır meselesinin aslında imparatorluğun bekasını tehdit ettiği bilinirken, Yusuf Kemal Tengirşenk Baltalimanı Antlaşmasının kötü etkilerinden bahsederken Mustafa Reşid Paşa'nın bu anlaşmadaki rolünü görmezden gelir ve anlaşmanın kabulünü sadece II. Mahmud'un Mısır'ı kaybetmeme arzusuna bağlar.³⁰ Sultan Abdülmecid reformların uygulanmasında geri planda kaldığı halde, sultanın gücünün meşruti bir otoriteye (milli meclise) tâbi kılınmamış olması Tanzimat reformlarının sistemi yeterince değiştirememesine sebep olarak görülür.

Reformların başarısızlığında ikinci bir etken ise Avrupa'da laik bir sisteme geçiş çok daha önce tamamlanmışken, Tanzimat'ın dinî otoritenin ve ulema sınıfının hâlâ kuvvetli olduğu bir ortamda Batılılaşmayı sağlamaya çalışması olarak görülür. Ulema sınıfının reformlara karşı çıkması başarısızlığın ana nedeni olarak yorumlanır.³¹ Görüldüğü üzere Tanzimat kitabının katılımcıları tam anlamıyla bir batılılaşma hareketini savunmaktaydılar. Batılılaşmanın en önemli unsurları halkın katıldığı, sultanın gü-

²⁸ Ongunsu, A.H. "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış," *Tanzimat*, İstanbul: Maarif Matbaası, 1940, s. 1-12.

²⁹ Veldet, H. "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat," *Tanzimat*, s. 139-209.

³⁰ Tengirşenk, Y.K. "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Siyaseti," *Tanzimat*, s. 289-320.

³¹ Arsal, S.M. "Teokratik Devlet ve Laik Devlet," *Tanzimat*, s. 59-95 ve Abadan, Y. "Tanzimat Fermanının Tahlili," *Tanzimat*, s. 31-58.

cünün kısıtlandığı bir meşrutiyet hattâ cumhuriyet idaresine geçiş ve de laik devlet yapısının yerleşmesi, Tanzimat'ın başarılı olabilmesi için gerekli koşullardı. Bunların varolmadığı bir ortamda yapılan ve bu değişimleri amaçlamayan reformların başarısız olması normal sayılmıştır.

Tanzimat kitabının katılımcıları genelde Tanzimat reformlarının gerekliliğini onaylıyorlar ama yetersiz ve eksik buluyorlardı. Tanzimat reformları can, mal ve namus güvenliğini garanti ederek başlamış, ancak ferdi hürriyetler bununla sınırlı kalmıştı. Gülhane Hatt-ı Hümayun'unda belirtilen bu garantilerin uygulanması sınırlıydı ve Tanzimat kitabı yazarlarına göre Tanzimat Fermanı bu ferdi hürriyetleri Padişahın korumasına bırakarak kendi içinde çelişkiye düşmüş oluyordu. Aynı şekilde Tanzimat Osmanlı malî sistemi ve ekonomisi için de bir felâket olarak görülmekteydi. Baltalimanı Anlaşmasıyla İngiltere'yle başlayan ve diğer Avrupa ülkelerine verilen ayrıcalıklarla genişleyen serbest ticaret ortamı sonucu gümrük gelirlerinin düşmesi ve Osmanlı mallarının yabancı mallarla rekabet edememesi nedeniyle ekonominin zarara uğraması, devleti dış borç almaya ve nihayetinde Duyûn-ı Umûmiyye'nin kurulmasına götüren bir etken olarak görülmüştür. Tanzimat reformları malî sistemi serbest ticarete ağırlık vererek çökertmiştir.³² Bu açıklamada 1940'lı yılların ekonomide korumacı politikalarının izlerini görmekteyiz. Serbest ticaret ve gümrük oranlarının aşağıya çekilmesi ekonomi için zararlı görülmüştür. Bunun bir dereceye kadar doğru olduğu gerçektir. Ancak son zamanlarda Tanzimat ekonomisi ve sanayisi üzerine yapılan araştırmalar "serbest ticaret eşittir ekonomik çöküş" denkleminde farklı sonuçlar göstermektedir. Tanzimat boyunca 1840-1860 arası sanayinin oluşumu için korumacı politikaların uygulandığı (bu dönemde 160 yeni fabrika açılmıştır), ancak bunun da uzun vadede ekonomik durgunluğa yol açtığı anlaşılmıştır. 150. yıl kitabında Osman Okyar Tanzimat döneminde Osmanlı sanayinin geliştiğini ve serbest ticaret politikasının Anadolu'daki ekonomik aktiviteyi çökerttiği tezinin aksine, denizden iç bölgelere (hinterland) gidildikçe serbest ticaret politikalarının fazla etkisinin olmadığını göstermektedir.³³

Ayrıca serbest ticaret ilkelerinin 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa'da da önem kazanan ve tartışılan iktisat teorilerinden olduğunu unutmamak gerekir. Osmanlı siyasî eliti bu dönemde Avrupalı meslektaşlarıyla diya-

³² Suvla, R.S. "Tanzimat Devrinde İstikrazlar," *Tanzimat*, s. 263-288, Tengirşenk, Y.K. "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Siyaseti," *Tanzimat*, s. 289-320, ve Sarc, O.C. "Tanzimat ve Sanayimiz," *Tanzimat*, s. 423-440.

³³ Okyar, O. "Tanzimat Ekonomisi," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, s. 243-254 ve Önsoy, R. "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, s. 255-262.

log içinde bu yeni teorileri öğrenmekte ve uygulamaya çalışmaktaydı. 1940'ların korumacı iktisat anlayışından yola çıkarak Tanzimat dönemi malî koşullarını ve politikalarını yargılanması çok da başarılı olmamıştır.

Tanzimat kitabındaki makalelerin çoğu, eksik modernleşme, sekülerleşmenin tamamlanamaması ve sultanın gücünün azaltılamaması tezleri üzerinde durmakta ve Batı modernizmine doğrudan bir geçişi tavsiye etmektedir. Ancak bu geçişin, Osmanlı devletinin Avrupa'dan farklı iç şartlarından dolayı tam olamayacağı da ortadadır. Modernleşme tam anlamıyla Avrupalı sisteme geçiştir ve bunun Saltanatlık rejiminde gerçekleşmesi mümkün değildir. Cumhuriyete geçilir ve de laik düzen kurulursa Avrupa seviyesinde bir moderniteye ulaşmak mümkün olacaktır. Bunun başaran da genç Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. Tabii bu noktaya gelmesinde eksik de olsa Tanzimat ile başlayan değişimlerin önemi Tanzimat kitabı yazarlarınca vurgulanır. Ancak modernleşme olgusu tam anlamıyla sorgulanmaz, Osmanlı'nın iç dinamiklerinin reformların uygulanmasına etkisi ayrıntılarıyla tartışılmaz ve Tanzimat reformlarının getirdiği kendine özgü yasalar ve düzenlemelerin uygulamada toplumdak etkileri üzerinde durulmaz.

Bu bakış açısının bir istisnası Ömer Lütfi Barkan'ın 1858 (1274) Arazi Kanunnamesiyle ilgili Tanzimat kitabında yer alan makalesidir.³⁴ Barkan Arazi Kanunnamesi'nin Osmanlı'nın kendi toprak rejimine ve idar geleneklerine uygun olarak aldığı şekil üzerinde durur. Arazi Kanunnamesi'nin Batı'dan taklit edilmediği, aksine Osmanlı'nın yüzyıllardır süren mîrî ve mülk topraklar arasındaki ayrıma dayalı toprak rejimi üzerinde kurulduğunu belirtir. Mîrî topraklar devlete ait olduğu ve köylü bu topraklar üzerinde daimi kiracı olarak bulunduğu için Osmanlı devleti toprağın el değiştirmesini önlemek amacıyla şer'î miras kanunlarını mîrî topraklara uygulamamış, miri toprağın miras bırakılmasını babadan oğula geçişle sınırlamıştır. Ancak erkek evladın olmadığı durumlarda toprak diğer mirasçılara verilir. Eğer varis kalmamışsa o köydeki ahaliden ihtiyacı olanlara satılır. Köy topraklarının dışarıya satışını yasaklayarak, mirası babadan oğula geçişle sınırlandırarak ve toprağın satışında ihtiyacı öncelik vererek Osmanlı devleti aslında toprakları tek elde toplayacak büyük toprak sahiplerinin oluşumunu engellemek istiyordu. Tanzimat'lı birlikte artan ferdi haklar özel mülkiyeti teşvik etmiş, mîrî toprakları devlete aidiyetini tam olarak kaldırılmamışsa da mülk arazilerdeki gibî mîrî arazide de mirasa daha fazla mirasçıyı dâhil ederek toprağın aile

³⁴ Barkan, O.L. "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi," *Tanzimat*, s. 321-421.

içinde kalması kolaylaştırılmıştı. Ancak bu değişimler uzun vadede Osmanlı'nın toprak rejimine tam uymamış, mirasçı sayısının artması toprağın daha fazla ele dağılmasına ve nihayetinde dışarıya satılmasına sebep olmuştur. Mîrî araziye mülke çevirmenin kolaylaşmasıyla büyük arazi sahiplerinin ortaya çıkışı ve köylünün ezilmesi sonucu doğuyordu.

Barkan, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesinin bir yandan Tanzimat'ın sağladığı yeni haklarla söz verilen özel mülkiyeti genişletmeye çalışırken bir yandan da eski mîrî toprak düzeninin toprak eşitliği rejimini sağlamaya çalıştığını söylemektedir. Barkan'a göre, Osmanlı toprak rejiminde mîrî ve mülk ayrımı örfi ve şer'i kanunlar arasındaki gerilimi de yansıtmaktaydı. Şer'i kanunların çok sayıda mirasçıya izin vermesi Osmanlı toprak sistemine uymuyordu ve bu nedenle klasik dönemde mîrî topraklar ayrı kanunlara tâbiydi. Ancak ferdi hürriyetler ve aynı zamanda şeriata bağlılık sözüyle yola çıkan Tanzimat dönemi arazi kanunları özel mülkiyetin ve mirasçı kategorisinin genişletilmesiyle şer'i kanunlara yaklaşmış, ancak bu da Osmanlı devletinin toprak düzenini bozmuştu. 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi özel mülkiyet ve devlet toprakları arasında bir denge yaratmaya çalışmışken, onu takip eden kanunlar bu dengeyi özel mülkiyet lehine bozmuşlar ve köylüyü zor durumda bırakmışlardır. Avrupa'dan esinlenerek yapılan özel mülkiyeti yerleştirme çabaları Osmanlı toprak rejimine uymayan sonuçlar vermiştir. Her ne kadar Barkan tartışmasını laik kanunlar ve şer'i usuller ikilemi üzerine kurmuşsa da, Batılılaşmanın Osmanlı'da yol açtığı sorunları ve modernleşmeyi sorgulamaktadır. Ancak yetersiz politikalar üreten devlet fikri varlığını burada da sürdürmektedir. Bu bakış açısında, 1858 Kanunuyla Batılılaşma ve Osmanlı'nın idarî geleneklerini dengelemeye çalışan devlet, zamanla Avrupa'daki özel mülkiyet fikrine teslim olmuş ve Osmanlı toprak rejimi köylünün ve de devletin aleyhine bozulmuştur. Ne yazık ki Osmanlı devlet adamları bu değişimlerin getireceği sonuçları görememişler, özel mülkiyetin genişletilmesinde ısrar etmişlerdir.

Tanzimat dönemi Osmanlı devleti açısından önemli bir öğrenme sürecidir ve yapılan yasalar eyaletlerdeki uygulamalarla devamlı gözden geçirilmiştir. Toprak rejimindeki düzenlemeler sadece özel mülkiyetin genişletilmesi ve sonucunda büyük toprak sahipliğinin artması olarak görülmemelidir. Arazi kanunnameleri devletin topraklar üzerindeki kontrolünü arttırmayı hedeflediği gibi, aynı zamanda kimi sosyal grupların güçlerini azaltmayı da hedeflemiş ve yöresel farklılıklar göstermiştir. Örneğin, Kuzeybatı Bulgaristan'daki toprak rejimi uygulamaları Müslüman toprak sahiplerinin gücünü azaltmak amacıyla mîrî toprağın mülke çevrilmesine ve bu sayede kocabaşı, çorbacı gibi gayrimüslim elitlerin ve kimi köylü-

lerin toprak sahibi olmasını hedeflemiştir.³⁵ Kanunlarla uygulama her zaman örtüşmemektedir ve sırf kanunları çalışarak uygulamayı anlamının imkânı yoktur.

1940 tarihli Tanzimat kitabındaki makaleler istisnalar hariç devlete odaklanmışlar, merkezde olan değişmelere ve kanunlaştırma hareketlerine bakmışlar, ama uygulamalarla ilgilenmemişlerdir. Bu tepeden inmeci devlet anlayışıyla ilgili olduğu gibi, kullanıma açık arşiv malzemesinin kısıtlı olması ve vilayetlerde reformların uygulanmasına dair belgelerin tasnifinin tamamlanmamış olmasıyla da ilgilidir. Dolayısıyla kitaptaki referanslara baktığımızda Osmanlı kanunnamelerinin yanısıra genelde Avrupalı gözlemcilerin dönemle ilgili kitaplarına, Cevdet Paşa ve Lütfi Paşa gibi Osmanlı tarihçilerine ve Namık Kemal gibi devrin gazeteci ve fikir adamlarının yazılarına yer verilmektedir. Reformların uygulamalarına dair eyalet yönetiminden veya yerel gruplardan gelen veriye rastlanmamaktadır.

Yine bu kitapta Tanzimat reformlarının başarı ve başarısızlığının karşılaştırıldığı tek referans Batı Avrupa olarak kalmaktadır. Diğer ülkelerle, hattâ Rusya gibi aynı dönemde reform çalışmaları yapmış çok etnisiteli imparatorluklara dahi referans verilmemektedir. Diğer Balkan ülkelerindeki değişimlerden ve bunların Osmanlı üzerindeki etkisinden bahsedilmemektedir. Sosyalist ve liberal teorilerden bahsedilmekle birlikte, karşılaştırma noktası devletçi, korumacı ve laik Fransız modelinde yoğunlaşmıştır.

Tanzimat'ın 150. yılı için Türk Tarih Kurumu tarafından 1994'te basılan iki ciltlik makale derlemeleri kitabı, 1940 tarihli Tanzimat kitabıyla karşılaştırıldığında eğitim, sanayi, iktisat, edebiyat, gayrimüslimler ve eyalet yönetimi gibi çok daha çeşitli konuların ayrıntılı incelemelerinin yapıldığı görülmektedir. Arşiv malzemelerinin artan ölçüde kullanılması ve geliştirilen eleştirel bakış açıları sayesinde ayrıntılı çalışmalar yapılabilmektedir. Bu da varolan kimi önyargıların yıkılmasına yardımcı olmaktadır. Örneğin 1940 tarihli kitapta sıklıkla bahsedilen ulema sınıfının reformlara karşı olması iddiasının aksine ulemanın, yerel ve merkezî bürokraside açılan yeni kadrolara atanma şansını kullanarak sisteme dâhil olduğunu ve böylece reformların getirdiği değişikliklerden yararlandığı

³⁵ Şentürk, H. (1992) *Osmanlı Devletinde Bulgar Meselesi, 1850-1875*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ve Köksal, Y. (2008) "19. Yüzyılda Kuzeybatı Bulgaristan: Sessiz Toprak Reformu," *Toplumsal Tarih*, 2008, 170: 24-30.

David Kushner tarafından 150. yıl kitabında gösterilmektedir.³⁶ Yine Baltalimanı Anlaşmasının getirdiği serbest ticaret politikalarının malî çöküşe sebep olduğu tezine karşılık 150. yıl kitabında özellikle 1860'lar-
dan sonra alınan korumacı tedbirler vurgulanmaktadır. Önsoy'a göre, serbest ticaret antlaşması çöküşün sebebi değildir ama hızlandırıcısı olmuştur.³⁷ Tanzimat devrinde ekonomide alınan korumacı tedbirleri de ihmal etmemek gerekir. Aynı şekilde Osmanlı sanayinde olan gelişmeler de gözardı edilmemelidir. Ayrıca vergi gelirindeki artışlar, eğitimdeki gelişmeler de bu kitapta vurgulanmıştır.³⁸ Görüldüğü üzere 150. yıl kitabında başarı ve başarısızlık üzerine olan vurgudan, değişik alanlarda olan dönüşümlerin açıklanmasına doğru bir kayış görülmektedir.

Burada modernizasyon teorilerinin sorgulanması da önemlidir. 150. yılında Tanzimat kitabı Osmanlı'nın iç dinamiklerini vurgulamakta, devletin sadece plansızlık ve kaynak yetersizliğinden değil uygulamadaki yetersizliklerden dolayı başarısızlığa uğradığı belirtilmektedir. Her ne kadar bu kitaptaki genel tema Tanzimat'ın yarım kaldığı olsa da çeşitli alanlarda olan değişimler ve başarılarla yapılan vurgu 1940 tarihli Tanzimat kitabına göre farklı bir bakış açısı getirmektedir.

Buradaki sorun Tanzimat'ın 150. yılı kitabındaki farklı alanlardaki detaylı çalışmaları teorik düzeye nasıl taşıyacağımız sorusudur. Örneğin eski ve yeni idarenin (patronaj ilişkileri ve modern bürokrasi) birarada olduğu gözlemlenmiş ama bu başarısızlık olarak görülmüştür.³⁹ İlginç bir şekilde bizim başarısızlık olarak gördüğümüz Tanzimat reformlarını Balkan ülkeleri hem iktisadi hem de idari açıdan başarı olarak görüyorlar, çünkü bu dönemde hem ekonomik gelişme sağlandı, hem de ileride oluşacak ulus devletlerin temelleri atıldı.⁴⁰ Yerel meclislerde kazanılan deneyimler meşrutiyetin temellerini attığı gibi, Tanzimat devrinde yetişen

³⁶ Kushner, D. (1994) "Career Patterns among Ulema in the Late 19th and Early 20th Century," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 145-65.

³⁷ Önsoy, R. "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, s. 255-262 ve Okyar, O. "Tanzimat Ekonomisi," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, s. 243-254.

³⁸ Şener, A. "Osmanlı Malî Düşüncesinde Çağdaşlaşma," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, s. 215-242 ve Doğan, I. "Eğitimci Ali Suavi (1839-1878) ve Galatasaray Lisesindeki Uygulamaları," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, s. 515-538. Tanzimat dönemindeki vergi uygulamaları konusunda Şener'in *Tanzimat Dönemi Vergi Sistemi* kitabı ayrıntılı bilgi vermektedir.

³⁹ Yetiş, K. "Tanzimat Karşısındaki Tavırların Tasnifi Konusunda bir Deneme," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, s. 107-134.

⁴⁰ Savic, M.D. "Quelques Moment D'emancipation Des Slaves Du Sud Dans L'Empire Ottoman Entre 1839 et 1867," *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, s. 389-395.

kadrolar ulus devletlerin kuruluşunda önemli rol oynadılar. Demek ki başarı veya başarısızlığın çok da kesin ölçüleri yok. Tartışmayı başarı/başarısızlık düzleminden idarî, malî, sosyal ve kültürel alanlarda ne gibi değişiklikler olduğuna kaydırmak gerekiyor.

Tanzimat devlet yönetimindeki eski ve yeninin birarada bulunması ikilemini ortadan kaldıramadı, kaldırması da kısa vadede düşünülemezdi. Çünkü devlet kontrolünü arttırmayı amaçlayan reformlar yeni pratiklerin tepeden inmece bir şekilde uygulanmasıyla yapılamaz. Her reform hareketi eski pratiklerle yüzleşmeye ve kimilerini sisteme dâhil etmeye mecburdur. Osmanlı devlet memurlarının otoritelerini yerel güçlerle paylaşmaları ve merkezileşmiş bir idareye geçişte yerel faktörlerin bir süre daha varlığını sürdürmesi kaçınılmazdır. Bu diğer ülkelerde de böyle olmuştur, ancak karşılaştırmalı çalışmalar yeterince gelişmediği bir ortamda Tanzimat'ı diğer reform çabaları ve merkezileşme deneyimleriyle karşılaştırma ihtimalimiz kısıtlıdır.

SONUÇ

Tanzimat devri üzerine olan çalışmalar, Türk tarih yazımının devlet ideolojisiyle nasıl etkileştiğini gözler önüne sermektedir. 1940'ların merkezizetçi cumhuriyet modeli Tanzimat dönemiyle ilgili yapılan çalışmaları etkilemiş ve laik, korumacı ve devlet merkezli modele uymayan reform politikalarının başarısızlık olarak nitelendirilmesine yol açmıştır. Başarısızlık üzerine olan vurgu ise devlet ve toplum grupları arasındaki ilişkilerdeki değişimlerin araştırılmamasına sebep olmuştur.

150. yılında Tanzimat kitabında görüldüğü gibi son zamanlardaki çalışmalar çeşitlilik göstermiş, Tanzimat'ın vilayetlerde uygulanması, devlet ve toplum grupları arasındaki ilişkiler ve toplum gruplarının kendi içindeki değişimlere de bakmışlardır. Ancak bu son dönem çalışmalarında da yeni ve eskinin birarada olması, yerel nüfuz sahiplerinin yok edilmesi ve patronaj ilişkilerinin hâlâ varolması Tanzimat'ın başarısızlık olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Son dönem çalışmaları modernleşme sürecini sorgulamış, her ülkenin kendi dinamiklerinin Batı modernleşmesinden farklı sonuçlar doğuracağını vurgulamıştır. Bu çalışmaların bir adım daha öteye götürülmesi, Batı'da öngörülen kesin devlet toplum ayrımının sorgulanması ve sivil toplum, iktidar gibi kategorilerin yeniden tanımlanması gerekmektedir. Sadece devlet veya toplum odaklı bakmak yerine, merkezde planlanan ve vilayetlerde uygulanan politikalarla toplumun içindeki farklı sosyal gruplar ve devlet otoriteleri arasındaki ilişkilerinin kesiştiği noktaları bulmak Tanzimat dönemi dönüşümlerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Güçlü bir devlet merkezden politikalar da-

yatma yoluyla dikey kontrolü sağlamanın yanında yatay kontrolü, yerel güç odaklarına belli oranda hareket serbestliği vererek, sisteme dâhil etmeyi başarabilen bir devlettir.⁴¹ Osmanlı devletinin geliştirdiği çok farklı kontrol mekanizmalarından biri de yerel güç sahiplerini yönetime dâhil etmek aracılığıyla yatay kontrolü sağlamaktır.

Sonuç olarak, Türkiye tarihçiliğinin diğer sosyal bilimlerle diyalogunu ve karşılaştırmalı çalışmaları geliştirmesi Tanzimat devri hakkında yapılan çalışmalara katkıda bulunacaktır. Benzer reform politikaları Çin, Japonya ve hattâ Fransa'da bile uygulanmış olduğu halde tarih yazımının siyaset ve sosyal bilim teorilerindeki yeni yaklaşımlardan kopukluğu ve de karşılaştırmalı çalışmalara yeterince yer vermemesi Tanzimat dönemi ni geniş bir teorik yelpazeye yerleştirmemize engel olmaktadır. Her ne kadar son dönemdeki çalışmalar gelecek vaat etmekteyse de, Tanzimat üzerine yazılacak daha çok şey vardır. Sosyal bilim teorilerinden yararlanılması ve karşılaştırmalı çalışmaların yapılması Türkiye tarihçiliğine ilginç açılımlar getirecektir.

ASKERÎ YENİLİK

⁴¹ Köksal, Y. (2007). "Sosyal Kontrol Sistemleri: 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Devlet- Toplum İlişkileri," *Tarihsel Sosyoloji: Stratejiler, Sorunsallar ve Paradigmalar*, (ed.) F. Ergut & A. Uysal, Ankara: Dipnot Yayınları, s. 111-142.